

INDIVIDUALISME ZO SLECHT NOG NIET

Ruut Veenhoven

*Gepubliceerd in: Psychologie Magazine, januari 2000, pp.12-15. ISSN0167-6598
Special over de 'psychologie van goed en kwaad'*

SAMENVATTING

Ieder voor zich, en niemand meer voor ons allen. Is dat de toekomst van onze samenleving? Mensen lijken zich steeds minder op elkaar te bekommeren en eigenbelang de grote drijfveer. De wortel van dat kwaad heet individualisme. Toch leidt individualisme niet altijd tot egoïsme. En ondanks de gestage individualisering is er ook geen toename van wantrouwen, stress en ongeluk

Als we de kranten mogen geloven gaat het slecht met de moraal; er is een stroom van berichten over misdaad en geweld. Dat belooft weinig goeds voor de toekomst. Velen wijzen hierbij op het individualisme als wortel van het nieuwe kwaad.

Toenemend individualisme zou mensen steeds egoïstischer maken. Ieder voor zich en niemand meer voor ons allen. Daardoor zou het vertrouwen in de medemens dalen. Het leven zou ook harder worden, waardoor stress zou toenemen en geluk steeds zeldzamer worden. Dat verhaal heeft geen happy end. Blinde krachten van kapitaal, techniek en mondialisering zouden sociale gemeenschappen uit elkaar doen vallen. Daarmee zou de basis van de moraal worden aangetast, omdat moraal immers een product van gemeenschap is. De ontwikkeling zou ingaan tegen de natuur van de mens als groepswezen, maar toch onomkeerbaar zijn.

Geen prettige boodschap, maar wel een waarheid? Dat staat nog te bezien. Als alle onheilspredicties waar waren, was de wereld al vele malen vergaan. Tijd dus voor een gedistantieerde analyse.

Wat heet 'individualisme'?

Wat wordt eigenlijk bedoeld met het woord 'individualisme'? Daar hebben we al meteen een probleem, want dat is vaak niet duidelijk. Aan de borreltafel wordt het woord makkelijk gebruikt als een verzamelterm voor kwalijke eigenschappen zoals eigengereidheid en zelfzuchtigheid. Individualisme is dan het tegengestelde van altruïsme. Als dat soort individualisme toeneemt gaat het natuurlijk verkeerd met de maatschappij. Die conclusie ligt dan echter al besloten in het begrip.

In de cultuurpsychologie is een ander begrip gangbaar. Individualisme is daar het omgekeerde van 'collectivisme'. In individualistische samenlevingen ontwikkelen mensen een sterk zelfbewustzijn en laten zich minder leiden door standaard regels. In collectivistische samenlevingen speelt het groepsbewustzijn een grotere rol en wordt het handelen meer bepaald door vaste gedragsregels.

Dit soort individualisme is inderdaad aan het toenemen. Westerse samenlevingen zijn in de laatste eeuwen steeds minder collectivistisch geworden. Nederland hoort momenteel tot de meest individualistische landen van de wereld. Ook elders in de wereld neemt individualisering toe. Toch is een modern land als Japan nog zeer collectivistisch.

Individualisme en moraal

Gaat dat individualisme niet op zijn minst gepaard met egoïsme? Ook dat staat nog te bezien. In individualistische samenlevingen ontwikkelt zich wel een andere moraal, maar niet noodzakelijkerwijs een mindere.

Normen - waarden

Met individualisering gaan 'normen' aan betekenis verliezen, maar gaan 'waarden' juist een grotere rol gaan spelen.

Normen zijn standaard gedragsregels over hoe men zich in bepaalde situaties dient te gedragen, bv opstaan voor een ouder persoon in de tram. Die regels zijn sterk gebonden aan sociale rollen: als man hoor je de kost verdienen, als kind heb je te gehoorzamen. Normatieve controle werkt het best in overzichtelijke en stabiele gemeenschappen. Een sterk geweten is niet strikt noodzakelijk, omdat de naleving van normen dan door sociale controle verzekerd wordt. Overtreders hebben dan ook weinig last van schuld, maar voelen wel schaamte als ze betrappt worden.

Waarden zijn meer algemene ideeën over wat nastrevenswaard is, zoals 'eerlijkheid' en 'naastenliefde'. Die beginselen leveren echter geen kant en klare gedragsregels. In concrete situaties zijn waarden vaak zelfs strijdig; eerlijkheid kan gebieden om iemand te zeggen dat hij een sukkel is, waar naastenliefde eerder opbeurende teksten vereist. Waardegestuurd gedrag vereist dan ook voortdurende afweging. In de omgang met anderen gaan onderhandelingen een grotere rol spelen, bij ontbreken van 'standaard regels' moeten namelijk 'instant regels' gemaakt worden.

Beide morele codes hebben voor en nadelen. Normen zijn over het algemeen duidelijker en minder afhankelijk van de persoon. Een normgestuurde orde biedt gestoorde mensen bv vaak meer houvast. Daar staat tegenover dat normhandhaving afhankelijker is van toezicht en dat met standaardregels maar een beperkt aantal situaties bediend kan worden. Bij oriëntatie op waarden is meer maatwerk mogelijk. Dat kost echter meer moeite en geeft onzekerheid.

Hoe de balans van voor en nadelen uitpakt hangt sterk af van het type samenleving en van het soort mensen dat die voortbrengt. In de moderne samenleving wordt regulering met normen steeds minder praktisch, onder meer omdat de situaties die daarin ontstaan te complex en veranderlijk zijn om zich met standaard regels te laten sturen. Toch blijven er altijd van dat soort regels, bv de regel dat men rechts houdt in het verkeer. Waarden werken vooral bij een behoorlijke gewetensvorming en een goed vermogen tot kiezen, waarvoor ook een sterk zelfbewustzijn vereist is. Ontwikkeling van die eigenschappen wordt bevorderd door scholing en een verlengde jeugd. Dit zijn allemaal voorwaarden waaraan in ons land redelijk voldaan is.

Particularistisch - universalistisch

Toch luidt het verhaal dat er in de goede oude tijd meer solidariteit was, misschien meer op basis van normen dan van waarden, maar toch. Betekent dat dan niet dat de moraal achteruit gaat? Ook dat niet zonder meer. Die traditionele solidariteit geldt namelijk wel een beperkter kring. In collectivistische samenlevingen is de moraal particularistisch van karakter, en individualistische samenlevingen meer universalistisch.

'Particularistisch' betekent dat de morele regels voornamelijk binnen eigen groep gelden, bv dat stelen alleen binnen de familie niet mag. In zo'n morele orde zijn vreemdelingen vogelvrij. Dat maakt het deels makkelijker de moraal in eigen kring te handhaven, want buiten de deur kan men stoom afblazen. Het past ook bij de reeds genoemde regulering middels normen onder toezicht.

'Universalistisch' betekent dat de moraal overal en voor iedereen geldt. Die oriëntatie leidt tot het formuleren van 'Rechten van de Mens' en tegenwoordig zelfs op het toepassen van mensenrechten op dieren. Die algemeen geldende beginselen laten zich beter vatten in waarden dan in normen. Naarmate het toepassingsgebied groter wordt neemt de variëteit in situaties toe en wordt het dus moeilijker om met vaste gedragsregels te werken.

Ook deze zede-systemen hebben voor en nadelen. In het particularistische systeem kan men redelijk zeker zijn van steun van stamgenoten. Dat is echter een gemengde vreugde, want

het systeem maakt ook afhankelijk van eigen volk. Omdat je buiten eigen kring vogelvrij bent is uitstoting uit de groep een groot risico. Mensen zijn dan dus erg gevoelig voor sociale druk, wat overigens aardig spoort met formule van normhandhaving onder toezicht. Verder leidt particularisme natuurlijk toch tot amoreel gedrag, vanouds onder meer beroving van reizigers en marteling van krijgsgevangenen. Onlangs zijn daarvan in het voormalig Joegoslavië nog staaltjes van vertoond. In de universalistische leer mag dat allemaal niet, maar is de handhaving moeilijker. Criteria voor goed en kwaad zijn abstracter, er is minder toezicht en sancties ontbreken vaak.

Ook hier varieert de balans van voor en nadelen weer per situatie. Bij min of meer autarke gemeenschappen en geringe ontwikkelingsmogelijkheden voor het individu (bv door korte levensduur) biedt het particularistische recept waarschijnlijk de beste uitkomsten. Bij vergaande internationale vervoering en permanente educatie lijkt de universalistische formule de beste.

Leefbaarheid individualisme

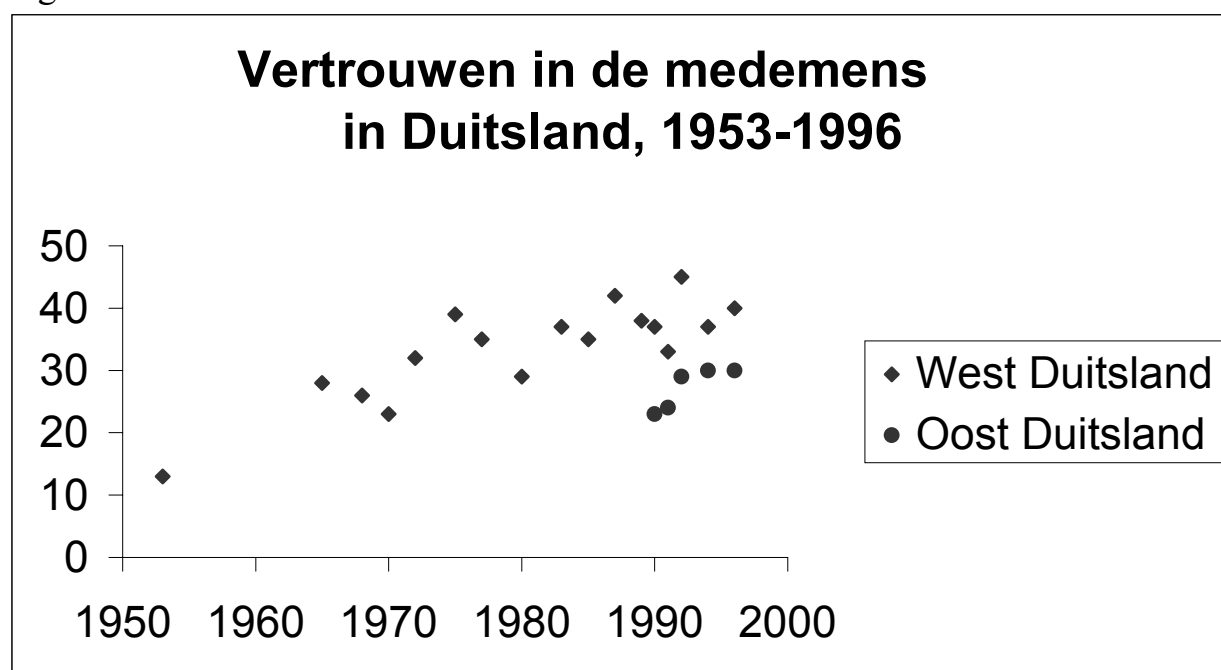
In theorie lijkt het individualisme dus geen slechter samenleving te hoeven leveren. Blijkt dat ook uit de praktijk? Bij vergelijking door de tijd zou individualisering per saldo dan geen verslechtering te zien moeten geven. Bij vergelijking tussen landen zouden de individualistische niet slechter uit de bus moeten komen.

Vertrouwen in de medemens

Als individualisering de mens voornamelijk egoïstische heeft gemaakt kunnen we verwachten dat het vertrouwen in de medemens is afgenomen. Omdat mensen dan afhankelijker worden van politie, kerk en leveranciers zou het vertrouwen in instellingen moeten toenemen. Nog het een, nog het ander blijkt het geval. In de tweede helft van deze eeuw is het vertrouwen in de medemens eerder toegenomen. Zie **figuur 1**. Het vertrouwen in instellingen brokkelt daarentegen eerder af.

Bij vergelijking tussen landen zou moeten blijken dat het vertrouwen in de medemens lager is in de meest geïndividualiseerde landen en dat het vertrouwen in instellingen daar juist hoger is. Ook dat blijkt niet het geval. De tendens is eerder in de andere richting (data World Values Survey).

Figuur 1

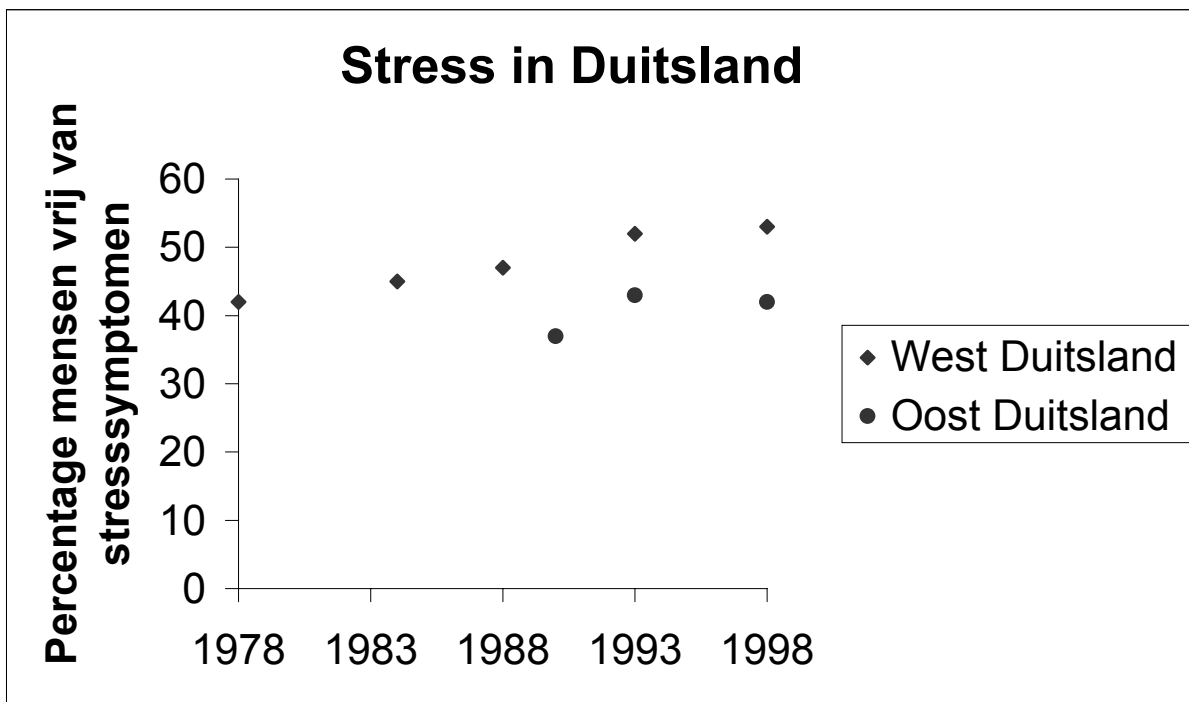
Bron: Noelle-Neuman, E. & Köcher, R., Allenbacher Jahrbuch der Demoskopie 1993-1997, Verlag für Demoskopie, Allenbach am Bodensee, Deutschland, 1997

Zorgelijkheid

Als individualisering het leven harder heeft gemaakt, mag men ook verwachten dat er meer stressreacties gaan optreden. Die voorspelling sluit aan op een aanhoudende stroom van berichten over overhaasting en burn-out. Toch wordt dat beeld niet bevestigd in trendonderzoek naar zelfrapportages. De driejaarlijkse 'Wohlfahrts' enquête in Duitsland toont zelf een dalende trend over de laatste 20 jaar. Zie **figuur 2**. Dat kan natuurlijk ook liggen aan betere therapie en medicatie, maar het duidt toch niet op een dramatische verslechtering van de maatschappij.

Vergelijking tussen landen toont hetzelfde beeld, namelijk minder stress in geïndividualiseerde landen in plaats van meer. Dat komt natuurlijk deels omdat individualistische landen vaak ook rijke landen zijn. Japan is echter een voorbeeld van een land dat niet individualistisch is maar wel zeer rijk. Japanners scoren bepaald niet lager op stress schalen.

Figuur 2

Bron: Bulhman, T., Globalmasse des subjectiven Wohlbefindens, Datenreport 1999, Teill II, kapitel 2, Bundeszentrale für politische Bildung, Bonn Deutschland, 2000

Geluk

Als individualisering zo slecht is moeten mensen ook minder gelukkig worden naarmate de individualisering voortschrijdt, en moet de gemiddelde levensvoldoening ook lager liggen in individualistische landen.

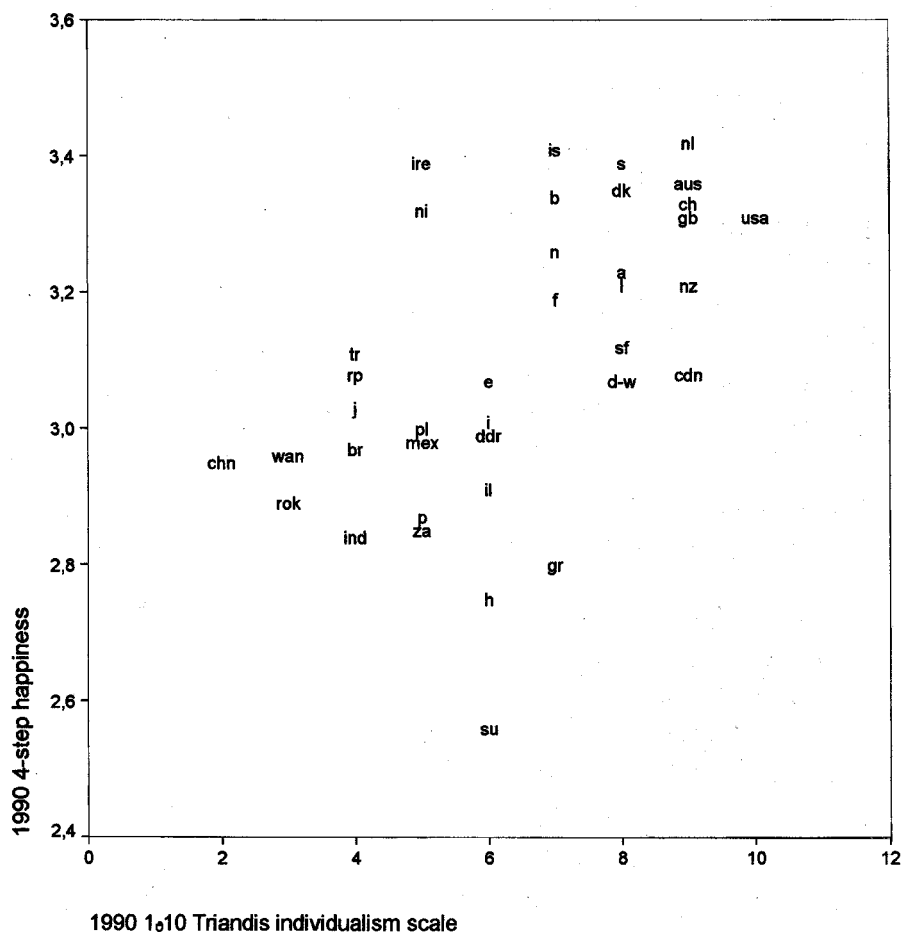
Vergelijking door de tijd toont echter nauwelijks veranderingen in geluk. Voor zover er iets veranderd is dat positief; in de meeste westerse landen is het gemiddelde de laatste 20 jaar iets gestegen. Dat heeft natuurlijk ook met tal van andere zaken te maken. Feit blijft echter dat we geen spoor zien van de geïmpliceerde teruggang in geluk.

Bij vergelijking tussen landen treedt een veel duidelijker verschil aan het licht. Zie **figuur 3**, waarin geluk is afgezet tegen individualisme. Gemiddeld geluk per land is gemeten aan de hand van antwoorden op identieke vragen naar de waardering van eigen leven als geheel in representatieve enquêtes in ieder land. De mate van individualisme van ieder land is geschat door een bekende cultuur psycholoog (Triandis). In dit spreidingsdiagram prijken de Verenigde Staten (usa) als het meest individualistische geval, en China (chn) als het meest collectivistische. Op de geluksas scoort Nederland (nl) het hoogst en Rusland (su) het laagst.

In de puntenwolk tekent zich een duidelijk verband af; hoe individualistischer het land, hoe gelukkiger de mensen. Het verband is echter niet perfect. In Ierland (ire) en Noord-Ierland (ni) zijn de mensen behoorlijk gelukkig maar is de maatschappij toch vrij collectivistisch. In Rusland (su) is het geluk lager dan men op grond van het individualisme verwachten zou. Die laatste afwijking kan waarschijnlijk worden toegeschreven aan de grote veranderingen die zich in 1990 in de Russische samenleving voltrokken.

figuur 3

Individualisme en geluk in landen rond 1990

Bron: Veenhoven, R. 'Quality of Life in individualistic society', Social Indicators Research, 1999, vol 48, pp 157-186

Ook hier kan het verband natuurlijk vertekend worden door de grotere rijkdom van individualistische landen. Dat is inderdaad het geval, maar er is toch geen sprake van een schijnverband. De welvaartsfactor blijkt eerder een differentiërende variabele. In arme landen is het verband negatief en in rijke landen positief. Verder blijkt het verband tussen individualisme en geluk ook sterker naarmate het individualisme in het land consistentier is; hoe meer gelegenheid tot kiezen (vrijheidsrechten) aansluit op vermogen tot kiezen (goed opgeleide burgers) hoe hoger het geluk.

Er valt dus kennelijk goed te leven met het individualisme. Het ziet er ook niet naar uit dat de individualisering is 'doorgeschoten' in landen als Nederland. In de puntenwolk in **figuur 3** tekent zich een rechte lijn af. Niet de afbuigende lijn van de verminderende meeropbrengst die we kennen uit studies naar de relatie tussen geluk en welvaart. Er is natuurlijk een grens aan individualisering, maar kennelijk is die grens nog niet bereikt.

Hoe valt deze uitkomst te verenigen met de theorie dat mensen van nature groepswezens zijn en daarom niet goed aarden in een geïndividualiseerde samenleving? Eén antwoord is dat er nog steeds warme groepsverbanden zijn. Gezin en familie zijn niet weg. Genootschappen evenmin. Die sociale verbanden zijn in zekere zin zelfs intiemer als ooit tevoren, omdat ze minder belast worden met materiele belangen. Dat versterkt hun betekenis voor morele vorming. Een tweede antwoord is dat mensen van nature waarschijnlijk een voorkeur hebben boven verwisselbare 'zwakke' banden dan voor onwrikbare 'sterke' banden. Die voorkeur past bij de oorspronkelijke levenswijze van onze voorouders. In het bestaan van jager-verzamelaars vinden regelmatig hergroeperingen plaats, en kan men zich desnoods ook wel een tijdje alleen bedruipen. De sterke banden rond de dorpspomp zijn eerder een product van de latere agrarische samenleving, die mensen erg afhankelijk maakte van grond en bescherming. In die visie heeft de moderne geïndividualiseerde samenleving ons bevrijd uit een sociale kooi.

Referentie paper:

Ruut Veenhoven, '**Quality-of-life in individualistic society**', Social Indicators Research, 1999, vol 48, pp 157-186

Prof. dr. Ruut Veenhoven is UHD sociologie aan de Erasmus Universiteit Rotterdam en hoogleraar humanisme aan de Universiteit Utrecht

